

הגותו של הרי"ד סולוביצ'יק במסה "איש האמונה" כבסיס לחינוך אמוני עדכני

הגותו הדתית של הרי"ד סולוביצ'יק ניתנת לאפיון כהגות מודרנית¹ ואולי אף פוסט מודרנית,² שביטויה הם באופנים שונים: בגישה, בתוכן ובכלים. בשל

- 1 בהקשר ההגותי דתי כוונתנו בשימוש במושג מודרניות בחיבור זה הוא על פי מאפיינים שונים ומקובלים של המושג, כגון עצם התייחסות הגותית למציאות חדשה ומתחדשת, תובנותיה והלכי רוחה, כמוזמנת אתגרים בהיותה מעוררת בעיות חדשות תוך שימוש בכליה ובגישותיה של המודרנה במגמה לספק מענה הגותי ראוי. זאת הן מתוך ראיית שימוש זה, בכליה ובגישותיה של המציאות החדשה, כשימוש לגיטימי, ראוי ואף נדרש ומחויב מבחינת ההשקפה הדתית, הן ומתוך מודעות והכרה בחשיבותן ובמשמעותן ההגותיות של תמורות המציאות ההיסטורית מבחינת הראייה הדתית. תמורות אלו באות לידי ביטוי בהתפתחות התודעה – הן ביחס לעבר, הן ביחס למציאות החדשה הן ביחס ההדדי שביניהם כגורמים בעלי משמעות דתית. ביטויה העיקריים של המודרנה במאה העשרים ניכרים באופנים שונים כגון העצמת העצמאות והריבונות של האדם בעת החדשה, ריבונותו על עצמו, על קיומו, על סביבתו, על העולם כולו ועל ההיסטוריה. זאת מתוך ראיית האדם במרכז וללא קבלה או הכרה בסמכות אלוהית מעליו. המשמעות של היות האדם עצמאי וריבון על חייו ועל סביבתו בהווה היא שסמכות העבר, בעיקר הדתית, אינה מחייבת עוד. אחת הנגזרות מתפיסתו זו מתבטאת במימוש הגישה התועלתית והשאפתנות להישגיות בבחינת "אני, כאן ועכשיו". מאפיינים אלו אינם עולים בקנה אחד עם התפיסה הדתית, ולכן נדרשת התייחסות הגותית דתית למציאות זו. ראו אפיונו של הרי"ד סולוביצ'יק ויחסו למודרנה כפי המתואר בחיבור איש האמונה הבודד, בתוך איש האמונה, ירושלים תשל"ה, עמ' 11–12, וכן התייחסות חוקרים לגישתו כהגות שבזיקה למודרנה: א' שגיא, הרב סולוביצ'יק: "הגות יהודית לנוכח המודרנה", בתוך: א' שגיא (עורך), אמונה בזמנים משתנים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 461–463, וכן בקובץ הני"ל מאמרו של בנימין איש שלום, "על מדע ושלמות הרוח – ביקורת המודרניות והפוסט מודרניות, הרי"ד סולוביצ'יק וההגות הניאו אורתודוקסית", עמ' 347–351. לגבי החשבת הגות כהגות מודרנית בהקשר ראיית הגותו של הרב קוק ככזאת ראו גם יוסף בן שלמה, שירת החיים, פרקים במשנתו של הרב קוק, תל אביב תשמ"ט, עמ' 10. לפי בן שלמה קנה מידה להגדרת הגות כמודרנית היא התייחסות לתורות מודרניות שונות ולמציאות החדשה שנוצרה בעת החדשה כבעלת משמעות המחייבת להידרשות הגותית, כגון הענקת משמעות דתית לתופעה חדשה וראייתה ככזאת – תופעת החילון של מאתיים השנים האחרונות.
- 2 ראו התייחסותו של בנימין איש שלום בתחילת מאמרו (לעיל הערה 1), וכן התייחסותו של דניאל שליט, ארץ ושמים, ירושלים תשס"ט, עמ' 11–13. אחד מקני המידה לאפיון הפוסט מודרניזם הוא הביקורת על המודרניזם. ככזאת ההגות הקיומית משמשת חוליית מעבר מהמודרניזם לפוסט מודרניזם, כפי שנראה בגוף המאמר.

אפיוניה כמודרנית מתאפשר לזהות באמצעותה תובנות ולקחים חינוכיים עדכניים, שאותם ניתן לאמץ וליישם במסגרת תהליכי ההתמודדות הנדרשים במסגרת החינוך לאמונה בתקופתנו – תובנות ולקחים אותם נציע במסגרת חיבור זה. נראה להלן כי תובנות אלו נחוצות והכרחיות בתקופתנו המתחדשת ומתהווה שתחילתה בעידן המכונה 'מודרני' והמשכה במתקרא 'פוסט מודרני', תקופה שאנו מצויים בעיצומה ונושמים את אוירתה, ובה נדרש המאמין לעמוד בפני אתגרי חשיבה חדשים ומפתיעים. התהוות מציאות חדשה המתבטאת בהתגבשות עולם תרבותי-רוחני חדש על ערכיו, על תובנותיו, על כליו ועל גישותיו, מעמידה בסימן שאלה את התקפות והרלוונטיות של עולמו של המאמין. המאמין נדרש לערוך השוואה עדכנית בין עולמו האמוני לבין העולם החדש תוך שהוא מברר מה בעצם יש להשקפתו – השקפתה של היהדות לומר על התהוותו של עולם תרבותי חדש, ומהי תהיה התייחסותה של היהדות להשלכות מציאותו של עולם זה בהיבט הביקורתיות המופנה כלפי השקפת המאמין. שאלת היסוד העולה מחדש היא מה מקומה של המציאות הרוחנית-תרבותית החדשה במסגרת השקפת העולם היהודית? אמנם הידרשויות שכאלה לאור מפגשי התרבות הדתית עם הכללית אינן חדשות. כבר בתקופת ימי הביניים, תקופה שבה נערך המפגש הראשון המשמעותי בין התרבות הדתית והתרבות הפילוסופית, מפגש שתרים להתגבשות ההגות היהודית הקלאסית,³

3 לצד מחשבת המקרא ומחשבת חז"ל (בהלכה ובאגדה) נתגבשו סוגי תכנים מחשבתיים חדשים כגון: (1) מה שניתן לכנות "פילוסופיה יהודית", דהיינו הדת בשירות הפילוסופיה: מה יש לתרבות הדתית יהודית לתרום לעולם הפילוסופי. מדובר באותם תכנים דתיים שיש בהם מענה דתי לשאלות פילוסופיות כלליות, בבחינת תשובות דתיות לשאלות חילוניות, שאלות הנשאלות מהזווית החילונית במסגרת התייחסות התרבות הפילוסופית לבירור פשרם של שלושת נושאי החקר הפילוסופי: אלוקים, עולם, אדם; (2) מה שניתן לכנות "הפילוסופיה של היהדות", דהיינו הפילוסופיה בשירות הדת: מה יש לתרבות הפילוסופית לתרום לטובת התרבות הדתית בהבנת מהותה: מדובר באימוץ של כלים (שיטות, דרכי חשיבה וניסוח) ושל תכנים פילוסופיים מסוימים (שאינם עומדים בסתירה לתפיסה הדתית) לטובת ביסוס שכלתני ואישוש האמת הדתית גם מצד ההיגיון; (3) תכנים שעניינם מענה דתי ואפולוגטי כתגובה לביקורות שכליות על האמת הדתית, ביקורות שעלו במסגרות פולמוסיות כאלה או אחרות. חלק מהוגי היהדות אשר דגלו בהרמוניה מסוימת בין התרבות הדתית לתרבות הפילוסופית, כלומר זיהו באופן כזה או אחר את האמת הפילוסופית כזהה עם האמת הדתית (או להפך) יצרו תכנים הגותיים שעניינם הוא פרשנות דתית לפילוסופיה תוך הענקת משמעות דתית לתובנות פילוסופיות, ולהפך – תכנים שעניינם הוא פרשנות פילוסופית לאמת הדתית תוך הענקת משמעות פילוסופית לתכנים דתיים, תוכני ההתגלות כפי שנמסרו במקרא. בין הבולטים שבהם – פילון לפני כאלפיים

נדרש המאמין לבחון את מחדש את אמונתו לאור התובנות הפילוסופיות שבהן נתקל לראשונה. אז נטלו גדולי ישראל על עצמם את האחריות לעריכת בירור שכזה, ברור שממנו צמחה, נוצרה והתגבשה ספרות מחשבתית קלאסית, זו המכונה כיום מחשבת ישראל הקלאסית, המשמשת תשתית לכל לימודי תחום הדעת של מחשבת ישראל – הן בבתי הספר הן באקדמיה. עם זאת בתקופתנו נתחדשו אתגרים חדשים ושונים באופן משמעותי. אתגרים אלו מחייבים הידרשות הולמת לאור היותם מזמנים למאמין בן תקופתנו התמודדות מול מורכבות מתעצמת תוך עמידה כנגד עולם חשיבתי עתיר אפשרויות, פרוץ ופתוח כמעט ללא גבולות. בעולם שכזה מוענקת עקרונית לגיטימציה לכל אפשרות סבירה של תובנה או קביעה הגותית ללא מגבלות, בבחינת הכול יכול לבוא בחשבון. עידן מתחדש זה מוליך, ואולי ניתן לומר גורר, את המאמין בעל כורחו לעריכת בחינה השוואתית של הנחשב מבחינתו כאמת קבועה ויציבה מזה עידן ועידנים, כפי שקיבל וירש במסורת הדורות הדתית, אל מול זרמי מחשבה חדשניים המתאפיינים בגישה ביקורתית, ערעור והטלת ספק כשיטה, דהיינו הטלת ספק בכל שיטה הטוענת לאמת ואף בנוגע לעצם השיטתיות, וערעור בכל האמות המקובלות ככאלה. זאת תוך ראיית הפרשנות באחד מהאופנים האלה: או כחלק מאמת כוללת אך מורכבת, או כאמת חסרת משמעות, או מתוך תפיסה של אי קיום מצב של איזו שהיא אמת. במציאות שבה נשללת כל אמת מידה לקביעת אמת וודאות בעולם ערכים שייחשב כנכון ובר תוקף, ובאווירה של ביטול (ולעתים אף חיסול)⁴ הנצבר ההגותי מאז ועד עתה, שבה רווחת התחושה כי אין יותר תוקף למושגי תקפות ואמתות, נדרש המאמין לתגובה דתית שתאפשר לו הכלה של המצב החדש מבחינת אמונתו. במישור

שנה והרמב"ם לפני למעלה משמונה מאות שנה. אחד המזהים את האמת הפילוסופית (הכוללת את כלל המדע) כנכללת בתרבות הדתית הוא הרמב"ן, אשר בהקדמתו לפירושו לתורה מצביע על היות כל החכמות (הסבר לשלושת נושאי החקר הפילוסופיים: אלוקים, עולם, אדם) מצויות בתורה באופן גלוי ובעיקר נסתר.

בתרבות הפילוסופית לא קיימת גישה המתייחסת למקורות העבר כבסיס להמשך גיבוש רצף של תוכני השקפה כביהדות, שבה כל הוגה מסתמך על קודמיו ומצטט אותם תוך שהוא מכיר בסמכויות מקורות העבר – מקרא וחז"ל, ואת משנתו הוא מגבש על בסיס המצטבר ההגותי. בתרבות הפילוסופית כל הוגה חש עצמאי ונטול מחויבות להתייחס או להסתמך על קודמיו, ולעתים מבטל את משנות ההגות של קודמיו. בעולמה של היהדות אין כמעט אף הוגה שלא מצטט את קודמיו – החל ממובאות מקראיות ודרך שימוש במקורות חז"ל כאשר הם מהווים עבורו את היסוד להתייחסות ההגותית – הן כמקור לפיתוח רעיוני הן לטובת ביסוס רעיוני.

העקרוני ניתן להצביע על שלוש אפשרויות של התייחסות או הגבה כלפי החדש מצד המאמין השומר על השקפתו: (א) התעלמות; (ב) דחייה; (ג) קבלה: (א) התעלמות: אף שהיא לגיטימית כדרך התמודדות, קשה להתייחס אליה כתגובה רצינית ורצויה. אמנם היא בבחינת סוג של התמודדות, אך היא מתאפיינת בסגנון של חשש ובריחה, כאשר המאמין אינו מתנסה כלל במאמצי גיבוש ויצירת תשתית רוחנית שתסייע לו בהתמודדות אל מול האתגרים החדשים. התייצבות אמונית מול אתגרים אלו צפויה תמיד כאשר המאמין יפתח אליהם בעתיד לאור שינוי גישת התייחסותו בעת הידרשותו לעמידה ראויה כנגד הרוחות החדשות המנשבות בחלל ההגותי, העלולות לערער את יסודות עולמו האמוני; (ב) דחייה: ראוי שתהיה מנומקת, ולשם כך מתחייב תהליך של היכרות מעמיקה עם העולם ההגותי החדש על מנת להגיע לעמדה המבוססת על קביעה רצינית ומנומקת של אי הכרה בתקפותו של העולם ההגותי החדש או כבעל משמעות למאמין; (ג) קבלה: אין משמעה בהכרח הכרה מלאה בתקפות ההגות החדשה על מכלול ערכיה ורעיונותיה, אלא ניתן להבינה גם במובן של הכלה, דהיינו הכלת המצב החדש כבעל משמעות דתית, ובכך מוצדק לכנותה קבלה בשל קבלת המצב החדש כנתון בעל משמעות לאדם המאמין, נתון המחייבהו להתייחסות משמעותית. כלומר קבלה פירושה התייחסות מתוך מגמת ניסיון להעניק פרשנות דתית, מסוימת, לקיומו של הלך הרוח ההגותי החדש תוך ראיית רעיונותיו כבעלי תפקיד מבחינה אמונית. על אף הקושי בגישת ההכלה, יתרונה וערכה הוא בכך שהיא נובעת מעצם טיבה של גישה אמונית, גישה התופסת – לא רק בדיעבד אלא מלכתחילה⁵ את מכלול המציאות על רכיביה כנתונים שהבורא זימן לנו ואפשר אותם, וזאת לא במקרה אלא במכוון לשם מטרה דתית⁶. ניתן לומר כי בגישה זו דגל באופן עקרוני הרב סולוביצ'יק. אף שהוא התמודד מול העידן המודרני על ביטויי המגוונים לאורך מרבית המאה העשרים, דומה שניתן להסתייע בהגותו, כפי שהיא משתקפת בחיבורו 'איש

5 לכתחילה ולא בדיעבד, היינו לא כהרחבה הגותית היסטורית של המשמעות הדתית כחלה יותר ויותר על תחומי חיים ותרבות, כפי שיש חוקרים המתייחסים כך להגות הרב קוק ולהגותו של הרב סולוביצ'יק. נבהיר את משמעות ההבחנה בניסוח: הרחבה משמעה שלאור גילויי ההגות החדשים יטען בדיעבד ההוגה כי גם לו יש תפקיד דתי. לכתחילה משמעה שתמיד, מאז ומעולם, כך אמור להתנהל העולם כאשר הכל התפרש, מתפרש ויתפרש כבעל משמעות דתית באפיונו כן של העולם הדתי כדרך חיים.

6 כגון במטרה לאתגר את אנשי האמונה שיקדישו התייחסות משמעותית אליהם או שיסתייעו בהם כחלק מהשלמת הבניין האמוני.

האמונה, כהגות מנביעה יסוד הולם וראוי בגיבוש מודל להתמודדות דתית מול עולם מתחדש ופוסט מודרני בעידן שבו אנו נמצאים כיום. כאמור, הגותו הדתית של הרי"ד סולוביצ'יק ניתנת לאפיון כהגות מודרנית ומתחדשת הן בגישה, הן בתוכן הן בכלים. נתייחס להלן לכל אחד משלושת הרכיבים הנ"ל, רכיבים המאפיינים את ביטויי המודרניות, תוך הבהרת משמעם ונראה כיצד ניתן ומומלץ להשתמש בהם גם בעידן המתחדש שלנו כאמצעים רלוונטיים בתהליך החינוך לאמונה.

גישה

הגישה הקיומית⁷ שבה נוקט הרב סולוביצ'יק היא גישה מודרנית,⁸ והוא נוקט בה ומשתמש בה באופן בולט יותר מכל כתביו בחיבורו "איש האמונה הבודד". גישה זו יכולה לשמש כחוליית מעבר מרוח המודרניזם להלכי הרוח הנושבות בעולם הפוסט מודרניזם, בשל התאפיינותה בביקורתיות כלפי ההגות הקלאסית על ביטוייה השונים, כגון רוח האידיאליזם והגישה הרציונאלי. עם זאת אין לראותה כחלק מהותי מהפוסט מודרניזם, וזאת בשל ההבדל בינה לבין

7 על אודות אפיוני הגישה הקיומית ראו למשל: מאיר אפרים, פילוסופים קיומיים יהודים ברב שיח, ירושלים תשס"ד, וכן בהערה שלהלן.

8 הגישה הקיומית התחילה להתגבש לפני כמאתיים שנה על ידי הוגים דתיים שאינם בני ברית כגון קירקגור, ומצאה את ביטוייה גם אצל הוגים שאינם דתיים כגון ניטשה, היא רווחת גם בהגות היהודית כגון בכתבי ר' נחמן מברסלב. היא מתאפיינת בעיסוק בפן הקיומי של האדם ולא רק בפן המהותי, בהתייחסות להווה ולעתיד ולא רק לעבר, במתן לגיטימציה לכל פרט ויחיד להתמקד בבעיותיו וקשייו של הפרט כמושא חקר הראוי מבחינה הגותית. הגות זו תובעת מהאדם לעצב עצמו ולא לעמוד כפוף ומשועבד לפני שיטות ותאוריות הגותיות כאמת מוכתבת המחייבת אותו להכיר בתאוריות המסבירות את רכיבי החקר הפילוסופיים – אלקים, עולם, אדם. הוא נדרש ליצור ולא רק להכיר בנחשב כמוחלט ואובייקטיבי. יש לציין כי אחד המאפיינים של הגישה הקיומית הוא התועלתיות. בספרות הקיומית ניתן למצוא מאפיין זה. למשל בדברי הסופר אלבר קאמי בפתחת ספרו 'המיתוס של סזיפוס', מצויה ההתנסחות הזו: "בעיה פילוסופית רצינית יש רק אחת: ההתאבדות. לפסוק אם כדאי לחיות את החיים האלה או לא כדאי, פירושו לענות על שאלת היסוד של הפילוסופיה" (עמ' 13, מהדורת עם עובד, תל אביב תשל"ח). השאלה שהוא מציג כשאלת השאלות בעלת המשמעות הכי עליונה לטעמו היא: "אם כדאי!!" השאלה אינה "אם קיימת אמת מחייבת ומהי" או "אם קיים ערך לחיים ומהו". הניסוח הוא תועלתי והוא מאפיין את ההגות הקיומית הגורסת כי אין משקל לאמת קיימת שאותה יש לחשוף, אלא רק לאמת שאותה יש לעשות, שאותה ראוי וכדאי לעשות. אצל הוגה מאמין כרב סולוביצ'יק הראוי מתפרש מהזווית הערכית ולא התועלתית, כאשר מקום הקיומית במשנתו מתבטא בזיהוי התועלתיות כאחד ממאפייני המודרנה.

האקלים השורר בעולם הפוסט מודרני. קיים למעשה הבדל עקרוני בין הגישה הקיומית להלך הרוח הפוסט מודרני: בעוד שהגישה הקיומית מבטאת הגות המכוונת להתייצבות ולהישרת מבט מול הקיום כמות שהוא ללא כל יומרות של אידאליזציה של המציאות, ואף מתוך גישה של מעין חוסר אונים אל מול קיומו של פער משמעותי בין המצוי לרצוי ביקום, הלך הרוח הפוסט מודרני מכווך יותר להשלמה או לאדישות, בבחינת 'לכתחילה', השלמה עם קיומה של מציאות מורכבת המהווה גורם עובדתי נתון, מבלי לתבוע התייחסות המתאפיינת בעיסוק בממשות החיים ובעצמתם תוך שיקוף הקשיים שחיים אלו מזמנים ומתוך הבעת רגשות של ייאוש, תחושות תסכול וביטויי התמרמרות המייצרים אקלים רווי פסימיות. הגישה הקיומית מתבטאת באופן ניכר כבר בהקדמתו של הרי"ד סולוביצ'יק לחיבור איש האמונה, ובה הוא מצהיר על רצונו בשיתופו את הקורא בלבטיו, בהתחבטויותיו, בוידויו, במשבריו ובתסכוליו, בשל היותו איש אמונה החי בעידן המודרני:

הנכון הוא שמדובר כאן בסיפור של דילמה אישית. במקום לשוחח בדרך התיאולוגית, במובן הדידקטי, בצחות דיבור ובפסוקים מאוזנים, מבקש אני בהיסוס ובגמגום, להתוודות בפניכם ולשתף אתכם בכמה מן הדאגות המטרידות אותי ביותר ואשר מגיעות תכופות לממדים של תודעת משבר (עמ' 9).

הספר 'איש האמונה' נחשב ומקובל כיום כחלק מספרות מחשבת ישראל, על אף שעניינו הוא שיתוף הקורא בקשייו ובהתלבטויותיו של המחבר כאדם מאמין, ולא כמקובל הצעת משנה הגותית סדורה שעניינה הוא ניסוח וגיבוש של האמתות ושל התובנות הדתיות הראויות להתנסח על רקע העת הזאת. כהגות עדכנית, הגות הממשיכה את ההגות הקלאסית של מחשבת היהדות כפי שהתפתחה בימי הביניים, היה מקום לצפות שהגותו של הרי"ד תציע משנה מחשבתית שמטרתה היא הבטחת מרגוע וביטחון לנפשות נסערות מבחינה אמונית על רקע מפגש העולם הדתי עם העולם המודרני. ראוי לציין כי במסגרת תוכני ספרות מחשבת ישראל הקלאסית לא מקובל (מאז ועד תקופתנו) לפגוש תכנים מסוג זה, תכנים המתאפיינים בשיתוף הקוראים בדילמות ובלבטים של ההוגה מבחינה אמונית, או ביטויי חוויות של התייסרות וכדו' מבחינת הווייתו כאיש אמונה הניצב מול "עולם מטלטל". הכתיבה ההגותית הקלאסית מתאפיינת בתכניה המכילים אמירות נחרצות, אמתות ומסרים חד משמעיים

כמצופה מתכנים אמוניים שעניינים הוא חיזוקו של המאמין השרוי במבוכה השקפתית. ככאלה מגמתם היא לספק למאמין ודאות וביטחון באמתות, ואילו ביטויים של דילמה, הרהור וספקנות – מאן דכר שמם! כבר רס"ג חתר לייצר וודאות כנגד עולם של ספקנות:

כאב ליבי על מיני המדברים, והתעוררה נפשי לעמנו בני ישראל ממה שראיתי בזמני מרבים מן המדברים המאמינים אמונתם בלתי זכה ודעותם אינה ברורים [...] וראיתי בני אדם כאילו טבעו בימי הספיקות וכבר כיסו אותם מימי השיבושים, ואין צורך שיעלה אותם ממעמקייהם ולא שוחה שיחזיק בידם וימשם, והיה אצלי ממה שלמדני אלוקי מה שאוכל לסמוך אותם וביכולתי ממה שחנני מה שאשימהו להם מסעד, וראיתי הועילם בו חובה עלי והישירם אליו מן הדין אלי (פתיחה לאמונות ודעות),

וכן ריה"ל המבטא בדרכו את יחסו השלילי כלפי הספקנות:⁹

תורת האלקים היא, ומי שקיבלה בתמימות בלי התפללות ובלי התחכמות מעולה הוא מן המתחכם והחוקר, אך מי שנטה מן המדרגה העליונה הזאת אל המחקר מוטב לו יבקש טעם לדברים האלה אשר יסודם בחכמה האלוקית מאשר יעזבם לסברות רעות ולספקות המביאים את האדם לאבדון (כוזרי, מאמר ב, כו).

והרמב"ם הדגיש זאת בדבריו במסגרת הצעת מטרות חיבורו 'מורה הנבוכים':

מאמר זה מטרתו הראשונית באור עניני שמות שנאמרו בספרי הנבואה, מאותן השמות שמות משותפים [...] ומהם מושאלים [...] ומהם מסופקים [...] וכלל מאמר זה עניין אחר והוא באור משלים סתומים מאד שנאמרו בספרי הנביאים ולא נתפרש שהם משל [...] אלא מטרת המאמר הזה להעיר לאדם דתי שכבר נקבע בלבו והושג בדעתו אמתת תורתנו והוא שלם בדתו ומדותיו, ועיין במדעי הפילוסופים וידע ענייניהם, ומהם משכו השכל האנושי והדריכו להעמידו במעונו, ועמדו

9 אף שריה"ל אינו תמים דעה עם רס"ג ביחס למקום השכל ולתפקידו בחיי אמונה. כפי שעולה מדבריו המצוטטים, ריה"ל סבור שמקומו של ההיגיון הוא יותר בבחינת דיכוי, כאשר לכתחילה עדיפה האמונה התמימה ללא ספיקות, וזאת לא רק במישור האמונה אלא אף במישור ההתנהגות הדתית - מימוש חיי תורה ומצוות בהם ה"נעשה" דוחק את ה"נשמע". ראו כוזרי, מאמר ג, כג.

בפניו פשטי התורה ומה שלא הצליח להבינו או שהבין אותו מעניני השמות המשותפים או המושאלים או המסופקים וישאר במבוכה והיסוס: או שימשך אחר שכלו ויעזוב מה שידע מאותם השמות ויחשוב שעזב את יסודות התורה, או שיעמוד כפי מה שהבין מהם ולא ימשך אחר שכלו ונמצא שפנה אחור משכלו ופירש ממנו ויחשוב עם זאת שהוא הביא על עצמו נזק והפסד בדתו, ושאר עם אותם הדעות הדמיוניות תוך הרגשת צער ומועקה ולא חדל להיות בכאב לב ומבוכה גדולה [...]. אלא יראה לסכל ולפתי שהם כפשטם ואין להם עניין נסתר, וכאשר יתבונן בהם החכם באמת ויבינם כפשטם תהיה לו בכך מבוכה גדולה (פתיחה למורה הנבוכים).

עיון משווה בין אוירת ההגות החדשה לעומת הגות ימי הביניים מלמד כי בניגוד לגישת הוגי ימי הביניים, הרב סולוביצ'יק מאפשר, אולי לראשונה בתולדות המחשבה היהודית, לגיטימציה לחיי אמונה גם מתוך חוסר בהירות וחיים ספוגי תחושות של עמימות במסגרת השיח האמוני הגותי. הוא מעניק בכך, אולי אף לכתחילה, מקום של התלבטויות וספקנות בהוויית המאמין. גישה זו של הרב סולוביצ'יק מאפשרת למעשה ראייה הגותית המבטאת הרחבת תחום מחשבת ישראל, תוך שהיא מובילה להתחדשות התחום בהענקת מקום לגיטימי להוספת תכנים חדשים ומסוג חדש - לעומת המקובל בימי הביניים.

תכנים

התוצאה של אימוץ הגישה הקיומית כאבן בוחן להתייחסות לחדש, באה לידי ביטוי לא רק בגישה, אלא גם בעולמות התוכן. התכנים ההגותיים שבהם עוסק הרב סולוביצ'יק הם למעשה תכנים המאפיינים הגות קיומית, אשר עניינם הוא יותר תיאור קשיים הגותיים קיומיים ושיקוף מציאות נתונה, יותר מאשר קביעות ואמירות הגותיות ודאיות וברורות כחלק ממשנה הגותית סדורה המציגה מערכת של עקרונות אמת מוצקים ללא עוררין. ניתן לומר כי למעשה הרב סולוביצ'יק סלל והכשיר את הדרך לראות כיום בכל התחבטות, משבר, דילמה או חוויה דתית הכוללים לבטים פעולה הגותית בזיקה לתוכני הגות, אשר הפכו להיות חלק אינטגרלי מהתחום הנקרא מחשבת ישראל. בכך ניתן לראות בו מופת ודוגמה להוגה – תלמיד חכם מגדולי ישראל בעת החדשה, אשר חולל מעין מהפכה בשיח ההגותי, מהפכה המתבטאת בשפה, בסגנון ובשיח

המחשבת. זאת לאור העובדה שמחשבת ישראל הקלאסית¹⁰ לא כללה כלל תוכני הגות שעניינם הוא חווית היחיד והווייתו האמונית כפרט ביישום חיי האמונה האישיים שלו, חוויותיו וניסיונותיו, תוך שיתוף הקוראים במשברים ובדילמות האמוניות. מחשבת ישראל הקלאסית התמקדה במסירת אמירות נחרצות ומבוססות על פי מקורות מאת "דובריה של היהדות", אותם הוגים הנחשבים נציגיה האותנטיים של היהדות המסורתית בהסברת היהדות ומסירת אמתותיה. התכנים הקלאסיים התאפיינו כמידע שהתגבש מתוך מקורות היסוד ביהדות – מקרא וחז"ל, אשר נועד לספק מענה ותשובות לשאלות בסוגיות הגותיות קלאסיות כגון: אמונה, אלוקים, בחירה חופשית, שכר ועונש, עם ישראל, גלות וגאולה.

ההשלכה החינוכית העולה מכך יכולה להתבטא במספר אופנים: ראשית, בדרך התגובה הראויה של מורי מחשבת ישראל לשאלותיו של התלמיד בן זמנו. תלמיד המעלה שאלות אמוניות אישיות במסגרת השיעור נענה לרוב בהתייחסות ברוח "נדון בכך אחרי השיעור מאחר ששאלותיך הן מחוץ ומעבר לחומר הנלמד במסגרת לימודי המקצוע לקראת הבגרות". לאור גישתו של הרב סולוביצ'יק נוכל עתה להשיב לתלמיד המעלה שאלות אמוניות, אלו המצטיירות כחורגות מהחומר הנלמד, שבעצם כל שאלה או התלבטות שהוא כתלמיד מעלה לבירור, הן למעשה חלק מהותי ובלתי נפרד מתחום המכונה ממחשבת ישראל. הגיגיו ולבטיו האישיים שבזיקה לעולמו האמוני הם מעתה חלק מהותי מהחומר ולא נחשבים מעבר או מחוצה לו. בגישה זו ניתן לעודד ולהזמין את התלמידים לשתף יותר את סביבתם בלבטיהם האמוניים תוך שהם מקבלים חיזוק על הלגיטימיות של העלאת בעיות ושאלות, כאשר הם קולטים את האמפתיה והיחס החיובי שבתגובת המורים לשאלותיהם. הענקת מקום נרחב לדיונים בשיעורי מחשבת ישראל – לא רק בתכנים קלאסיים אלא בבעיות השעה, ולא רק באקראי אלא מתוך הזמנתם, תכנונם ופיתוחם לכדי כלי התמודדות אמונית, עולה בקנה אחד עם אוירת הספקנות הפושה בעידן המודרני והפוסט מודרני. בנוסף, ניתן להצביע על השלכה חינוכית בחינוך לחיי אמונה לאור הגותו של הרי"ד סולוביצ'יק, השלכה שהיא לא פחות משמעותית מקודמתה: למעשה

10 תחום הדעת המכונה כיום "מחשבת ישראל" הוא חדש יחסית – מעת שהחלו ללמד מחשבת ישראל כמקצוע במדינת ישראל לפני שניים שלושה דורות עם הקמתה של המדינה. ניתן לאפיין בתמצית את מחשבת ישראל הקלאסית כהיותה מכילה תכנים שנתגבשו כתוצאה מהמפגש בין העולם הדתי לעולם הפילוסופי, ראו לעיל הערה 3.

נפתחה הדלת לכל אדם בכלל ולכל תלמיד בפרט להיות שותף ביצירת הגות אמונית בעת הזו. בעוד שבעבר רק גדולי ישראל, המקובלים ככאלה, עסקו ביצירה ובפיתוח הגות אמונית, עתה כל אחד יכול באופן עקרוני להיות שותף בתהליך המחולל הגות שכזו. מה ייחשב, ייכלל וייכנס באופן רשמי לתוך צבר הקלאסיקה של ההגות האמונית המתחדשת, זו כבר שאלה נפרדת, אך גם אם התשובה המקובלת תהיה כבעבר, שרק מה שייכתב על ידי גדולי ישראל ייחשב ככזה, עדיין אין זה עומד בסתירה לכך שכל אחד כיום יכול להיות שותף בהתהוות הגות תוך הוספת הפן הייחודי שלו – הוספת זווית הראייה ההגותית שלו בבחינת "ותן חלקנו בתורתך". שותפות זו תבוא לידי ביטוי בהזמנת התייחסות מומחי ההגות - הן לשאלות החדשות העולות מהיחידים הן בשיח ההגותי כשברקע ניצבת תודעת השותפות המתבטאת בניסיונות להתייחסויות חדשות ולתהליך פרשנות מחדש של ההגות המצטברת.

כלים

הכלים שבהם משתמש הרב סולוביצ'יק לטפל בבעיות איש האמונה בן דורנו אף הם ניתנים להיחשב כמודרניים. העניין ניכר כבר בראשית חיבורו כאשר הוא מצהיר כי אין מגמתו לפתור בעיה, אלא להציע דרך התמודדות על ידי תיאור הבעיה – הגדרתה, כפי המקובל בגישה מודרנית – פילוסופית ופסיכולוגית, הממירה התמודדות המכוונת להכרעה ופתרון הבעיה – באפיונה, שיקופה או בתיאורה של הבעיה – הגדרתה:

מגמתו של חיבור זה הוא אפוא להגדיר את הבעיה הגדולה הניצבת בפני איש האמונה בן זמננו. ודאי, כפי שעמדתי על כך, בהגדירנו את הבעיה אין אנו מצפים למצוא את פתרונה, משום שהבעיה אינה ניתנת לפתרון. ואף על פי כן, עצם מעשה ההגדרה יש בה משום מחווה של הכרה אשר, כך מקוה אני, תביא לידי הבנה ברורה יותר של עצמנו ושל התחייבותנו. הידיעה בדרך כלל, והכרת עצמנו בפרט, נרכשת לא רק על ידי מציאת תשובות הגיוניות, אלא גם על ידי ניסוח שאלות הגיוניות אפילו אין עליהן תשובה. השכל האנושי יש לו עניין בחקירה כנה של סתירה שאינה ניתנת לפתרון והמובילה ליאוש אינטלקטואלי ולענווה, לא פחות מאשר הוא מעוניין בפתרון אמיתי ואובייקטיבי של בעיה סבוכה, המעורר שמחה והמגדיל את ההחלטיות והתעוזה האינטלקטואליות.

בכך מסתמן הבדל משמעותי, ולמעשה ניתן לומר כי ניכרת אף תפנית, בהיסטוריה של עולם ההגות מבחינת אופן היחס למציאות של ספקנות ומבחינת טיב ההתמודדות וכליה לנוכח התעוררות שאלות אמוניות חדשות כישנות. בעוד הראשונים בימי הביניים הניחו עקרונית שתי הנחות: הנחה אחת הגורסת כי קיים פתרון לכל בעיה, והנחה נוספת הקובעת שניתן לחושפו ולהבינו במסגרת מימוש מגמת חיזוק הוודאות באמתות האמת הדתית, צומחת ועולה בגישת הרב סולוביצ'יק התפיסה כי קיימות בעיות הגותיות אמוניות שלא קיים להן פתרון כלל, כדוגמת הבעיה שהוא מעלה – בדידותו של המאמין על רקע הניכור כלפיו מצד החברה המודרנית החילונית. לאור זאת, אופן ההתמודדות עם הבעיה ייעשה רק באמצעות הכרתה דרך הגדרתה. כאמור, הוגי היהדות בימי הביניים השקיעו עמל רב בגיבוש ספרות מחשבתית אמונית שייעודה-תכליתה הוא חיזוק האמונה תוך מציאת הוכחות לוודאות האמת הדתית נוכח ביקורות שונות,¹¹ כאשר מאז ומעולם הספק והספקנות נתפסו כשליליים בשל היותם מערערים את תחושת הוודאות באמת הדתית. לעומתם נותן הרב סולוביצ'יק מקום להססנות, לחיים של משבריות, ובכך מעניק מעין לגיטימציה לביטוי קשיים בחיי המאמין. כלי העזר בהתמודדות עם הבעיות מבחינה מעשית הוא פעולת ההגדרה. הגדרת הבעיה היא הדרך הראויה להתמודדות. למשל, היא תאפשר להצביע על הנחותיה של הבעיה ובכך תוביל להצגת האפשרויות לפתרונה של הבעיה באמצעות בחירת שלילת אחת ההנחות, גם ללא הגעה למימוש פתרון מעשי ומושלם.

הרב סולוביצ'יק משתמש בכלים מודרניים נוספים. למשל, אפיון טיפולוגי של טיפוסי או סוגי אישיות. כלי אחר שבו משתמש הרב סולוביצ'יק הוא מציאת מענה לבעיה הגותית עכשווית בתוך המקורות העתיקים שנתחברו בעבר. אמנם כלי זה אינו חדש וכך נהגו גדולי ישראל מעולם, אך אופן יישומו הוא חדש. כהוגה דתי ומאמין ניגש הרב סולוביצ'יק לניתוח מקורות דתיים ישירות למקרא. הוא "מדלג" על כל המקורות שנתגבשו מאז ועד היום במהלך של למעלה משלושת אלפי שנים – מקרא, חז"ל, ראשונים ואחרונים, וניגש באופן ישיר לתוכן הפותח את הנאמר בתורה – פרקי הבריאה. הוא מניח, כי כבר

11 ביקורות הן חיצוניות הן פנימיות, משלושה כיוונים: מהצד הפילוסופי, מהצד הדתי – דתות מתחרות (נצרות ואיסלם), וביקורות פנימיות כגון קראים, ראו פתיחתו של ריה"ל לכוזרי בהצגתו את מטרת ספרו.

במקרא קיימת התייחסות מהותית (אולי בלתי מודעת למרבית לומדי המקרא) לתופעות ולתמורות העתיד כבעלות משמעות דתית. הנחת היסוד שלו כמאמין היא שלמעשה כל המתרחש בעולמו של הקב"ה הוא בעל משמעות ופשר ובעצם חייב להיות כזה, ולכן, בתורת ישראל המתאפיינת כתורת חיים ניתן למצוא התייחסות ומענה לשאלות חדשות שתתעוררנה בכל תקופה במהלך העתיד. לפיכך בחר הרב סולוביצ'יק להראות כיצד המציאות הבעייתית משתקפת כבר במקורות הדתיים, ולמעשה שם יסודה, כאשר ניתן לומר כי זהו למעשה רצון הבורא כפי המשתקף לפי פרשנות מקורות היסוד – פרקי הבריאה. כאן לפנינו אמנם דוגמה להתנהלות המקובלת של הוגי ישראל לדורותיהם, המזהים רכיבים מתוך האמת הפילוסופית הכללית כמצויים כבר בתוככי האמת הדתית,¹² אך נעיר כי הרב סולוביצ'יק יוצא דופן בכך שהוא בחר לדלג על כל המידע ההגותי שהצטבר אצל קודמיו, ולמעשה דילג על כל עולם המקורות הרציף ובחר להעניק פרשנות מודרנית תוך שהוא רואה את פרקי הבריאה כבסיס ויסוד התחלתי לניתוח מתוך גישה אפריורית, מעין גישה של 'התחלה מהיסוד'. השימוש בפרשנות כאמצעי וככלי לביסוס תובנות הגותיות מקובל היה מאז ומתמיד אצל הוגי ישראל לדורותיהם, אשר המפגש בין התרבות הפילוסופית עם התרבות הדתית¹³ הביאם לנסות למצוא מענה דתי במקורות הדתיים לתובנות ולשאלות פילוסופיות. כבר אצל פילון, ההוגה היהודי הראשון,¹⁴ ניכרת גישת הענקת משמעות דתית לפילוסופיה, ולהפך – חשיפת

12 כל אחד בדרכו – החל מפילון, רס"ג הרמב"ם ועוד. אולי הגדיל בנידון זה הרמב"ן שמתוך הקדמתו לתורה עולה כי התייחסות לשלושת נושאי החקר הפילוסופיים (אלוקים, עולם, אדם) כבר מצויה בתורה בדרכים מגוונות – בדרכי הפשט, הרמז, הדרש והסוד, ראו לעיל הערה 3.

13 עיקרו אמנם בימי הביניים, אך סביר להניח שהוא העסיק את גדולי ישראל כבר בעת העתיקה, מאז עמדו בפני צורך השוואתי של משנתם האמונית לעומת התרבויות הנכריות.

14 כתביו ההגותיים מצויים בידינו והם תוצר של מפגשו כמאמין עם התרבות הפילוסופית בשלהי תקופת בית שני. ייתכן שקדמו לו אישי הגות יהודיים במהלכה של תקופת בית שני, תקופה שהחלה כ-500 שנה לפני פילון ותחילתה מקבילה להתחלת התקופה הפילוסופית, אך חיבוריהם אבדו. מעניין לציין כי מעבר רוחני-תרבותי מקביל התרחש בה בעת הן בעולם הדתי היהודי הן בעולם הכללי הפילוסופי במעבר מתקופת בית ראשון לתקופת בית שני: הפילוסופיה היוונית החלה במאה השישית לפני הספירה למניינם לאחר תקופת המיתולוגיה, והיא שיקפה מעבר מימיתוס' (סיפור) ל'לוגוס' (מושג-שכל), כלומר ממקורות בעלי אופי סיפורי למקורות בעלי אופי של חקר, וזאת בדומה למעבר רוחני-תרבותי מקביל במקורות היהדות מתקופת בית ראשון לתקופת בית שני, שהתבטאה בדברי חז"ל במעבר מ'נביאי' ל'חכמים'. מקובל לראות ברס"ג את הפילוסוף היהודי הראשון, אף שחי אחרי פילון

משמעות פילוסופית לתוכני התורה, כפי שעולה בפרשנותו ההגותית לתורה.¹⁵ אחריו¹⁶ הלכו הוגי ישראל. התפיסה האמונית כי הכול כבר מצוי בתורה ובפרשנותה, המתבטאת ברצון לראות את כל השלכות התמורות ההיסטוריות – המשמעותיות מבחינת המאמין כמצויות למעשה כבר במקורות, הביאה את הוגי ישראל לפעילות נמרצת שעיקרה הוא פרשנות הגותית של המקורות. הרב סולוביצ'יק הפעיל ויישם באופן מודרני עקרון זה של הענקת פרשנות ומשמעות דתית לפשר קיומה של מציאות חילונית מתחדשת בכך שניגש ישירות למקרא תוך שהוא מזהה את מחשבת המקרא כמכוונת גם לעידן שמבחינה היסטורית ניצב אלפי שנים אחרי תקופת המקרא. פעולה זו היא פעולה הגותית מודרנית שכן בגישה המודרנית מקובל לראות כלגיטימית את הפרשנות מחדש של המקורות לאור המציאות כהמשך לפעילות הפרשנית המסורתית ככזו, כלומר, בכל דור בעבר התבצעה פעילות של פרשנות מחדש. במקרה דנן מדובר על דוגמת פעילות של פרשנות מחדש של המקורות – אמנם "לא על חשבון" או במקום הפרשנות הנצברת הקיימת ודחייתה, אלא לצדה מתוך ראייתה כפעולה דתית הכרחית.

חשיבות הגותו של הרי"ד סולוביצ'יק לדורנו

בעת הזאת, נדרשת אולי יותר מכל תקופה בעבר פתיחות בגישת אימוץ הכלת מורכבות תוך הקשבה למציאות המתחדשת וראייתה כגורם מזמן להעצמת חיי האמונה, וזאת על אף שדומה כי החדש מקשה מאד על שמירת הישן. הכלים הפרשניים שבהם משתמש הרב סולוביצ'יק במסגרת משנתו ההגותית יכולים לשמש דוגמא מודרנית לתפיסה אמונית הרואה בכל מציאות חדשה ביטוי לנזכר כבר במקורות היסוד של היהדות. בכך מוכחת מחדש, גם בדור ספקני המעורר ומציב סימני שאלה על אמתות התפיסה הדתית, ראיית

כ-900 שנה, וזאת מכיוון שביצירתו ההגותית נפתחה תקופה רציפה של הגות יהודית, מה שלא ניתן לייחס לפילון, מאחר שאינו נזכר במקורות יהודיים – הן חז"ל הן ראשונים, ראו הערה 16.

15 למשל בחיבורי השו"ת שלו העוסקים בפרקי הבריאה, תוך שהוא מציג שאלה או קושייה ועונה עליה.

16 אך כנראה לא כל כך בעקבותיו. מקובל להניח בעולם המחקר כי כל הוגי וגדולי היהדות מחז"ל ועד ימינו לא הכירוהו או שבחרו להתעלם ממנו מסיבות שונות, כך שקשה לומר כי פעלו בעקבותיו. מי שאימץ את פילון ושימר את חיבוריו היו דווקא הנוצרים, שגישתו האליגורית ככלי פרשני התאימה להם מבחינת היכולת לפרש את המקרא בהתאם לתפיסתם, ללא מגבלות פשוטו של מקרא המתאר את עם ישראל כעם נבחר.

תורת ישראל כתורת חיים רלוונטית בכל דור ודור. משנתו של הרב יכולה לשמש יסוד חינוכי המכוון את הלומדים הצעירים לאמץ יחס חיובי לכל גילויי המציאות החדשים כדוגמת תופעת החילון במהותה המהווים אמצעי דתי חדש-מודרני להתמודדות אמונית. החילון נתפס, לפי פרשנותו ההגותית של הרב, כמעגן בתוך וכחלק מהותי מהמערכת הדתית כבר מראש, מתחילת היווצרותה, ולא כגורם חדש ומאיים, כאשר בעת המודרנית "הגיע זמנו" להופיע במלוא עוצמתו, ויש לראותו בתור אתגר אמוני הנועד לקדם ולבנות חיי אמונה ולא כגורם מכשיל ומהרס. אימוץ גישה זו תאפשר למתבגר הדתי לגבש זהות דתית המכילה מרכיב של קבלת הכלת המציאות תוך מסוגלות להסתגלות מחדש להעצמה אמונית לנוכח כל גילוי היסטורי תרבותי חדש הנראה על פניו כסותר את השקפת היהדות. נתינת מקום דתי לעולם החילון ברוח ניתוחו של הרב סולוביצ'ק היא רק דוגמה לאופן מימוש גישה זו. מן הסתם ניתן לשער, כי בעתיד צפויה האמונה היהודית להיות ניצבת מחדש אל מול גילויים תרבותיים חדשים שעלולים כבעבר להציב סימני שאלה על הרלוונטיות ועל התקפות שלה בעת חדשה, ופעולתו הפרשנית הגותית של הרב סולוביצ'ק תשמש מודל ליישום מחודש מול בעיות הגותיות חדשות. בנוסף, גם התעצמות הלגיטימציה לפרש מחדש את המקורות מכוח העצמת מקומו של האדם המודרני בעת החדשה על תקופותיה כריבון ועצמאי, יכולה לקבל ביטוי חיובי במסגרת זוויית הראייה האמונית כאשר כל מאמין מוזמן עקרונית ליצור את התמודדותו האמונית בדרכו שלו, תוך שהוא מתבסס על מקורות היהדות ומוצא בהם התייחסות דתית ראויה למציאות חדשה. בכך גם ניתן מקום דתי למימוש ולהגשמת תכונת היצירתיות אצל המאמין לנוכח הדימוי של העולם הדתי כקופא על שמריו וככזה אינו עדכני ורלוונטי – בעיני בן התרבות החילונית. לאור משנתו של הרב סולוביצ'ק, כלי ההתמודדות שיכול לאמץ המתבגר הדתי בן זמננו כולל גם גישת התמודדות שיסודה הוא הגדרת הבעיות גם מבלי לצפות לפתרון. שיקוף הבעיה תוך שרטוט גבולותיה לצד ציון אפשרויות כיווני הפתרון – גם ללא יישומו המלא, מעניק חוסן אמוני לחיים מורכבים מלאי ספקות רוויי תחושות של עמימות, כאשר מוכח כי השאלות יותר טובות ויותר רבות מהתשובות. המאמין בן דורנו מסתגל לעובדה, שהוא כנראה מוגבל ביכולותיו למצוא פתרון לכל בעיה כעובדה דתית, ואין אמונתו צריכה להיות מותנית בהלכי הרוח המזדמנים בעיתות היסטוריות מזמנות משבר. יתרה מכך, הוא מתרגל

להשתכנע ולחיות בתודעה אמונית לפיה, הלכי הרוח יוצרי המשבר הם מחויבי המציאות בהיותם במסגרת רצונו של הקב"ה לאתגרו מחדש, ועליו לקבל כל קושי אמוני ולהתייחס אליו כאתגר דתי כבסיס לקידומו בעבודת ה'.

סיכום

הגותו של הרי"ד סולוביצ'יק¹⁷ ראוי שתשמש יסוד מופת לחינוך לאמונה בתקופתנו. כפי שהוצג במאמר היא מחוללת מהפכה משמעותית בתחום הדעת החדש-ישן המכונה מחשבת ישראל, בהרחבת תכניו ובהצעת כלי התמודדות רלוונטיים ועדכניים לנוכח אתגרי תרבות חדשים, מבחינת התפיסה האמונית. איש ההוראה המאמץ את הגותו של הרב סולוביצ'יק כיסוד לחינוך לאמונה כיום, יוכל להצמיח דור שבמסגרת גיבוש זהותו הדתית יוכל לרכוש בעצמו כלים ולאמץ גישות ותובנות, שיסייעו לו בקיום חיי אמונה בעולם של תמורות הגותיות מואצות, לא רק כמתגונן המשמר אמונתו אלא כרואה בתמורות הזדמנות מכוונת משמים להשבחת עבודתו הדתית ולקידומו כמאמין.

17 בידון קיימים מאפיינים דומים למשנתו ההגותית של הרב קוק אך לא כאן המקום להרחיב.

